

ЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ ТА НЕГЛАСНИХ (СЛІДЧИХ) РОЗШУКОВИХ ДІЙ

THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE DURING OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES AND COVERT (INVESTIGATIVE) SEARCH OPERATIONS

Аркуша Л.І., доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Хижняк Є.С., кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Чернов О.В., доктор філософії,
доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті комплексно досліджено значення психологічних знань та практичних навичок для ефективного проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій в умовах криміногенної ситуації, яка постійно змінюється, зокрема з урахуванням викликів воєнного стану. Акцентовано на критичній необхідності інтеграції глибокої психологічної підготовки в повсякденну діяльність оперативних працівників правоохоронних органів. Детально розглянуто психологічні аспекти ключових оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій, включаючи спостереження за особою, місцем або речю (розпізнавання невербальних комунікацій, аналіз поведінкових патернів, тощо), зняття інформації з електронних комунікаційних мереж та електронних інформаційних систем (інтерпретація цифрової поведінки, виявлення прихованих намірів, тощо), контроль за вчиненням злочину (психологія впливу, запобігання провокаціям) та виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (адаптивність, встановлення довіри, управління ризиками, тощо). Проаналізовано безпосередній вплив якісної психологічної підготовки на здатність оперативників до точного розпізнавання невербальних сигналів, ефективної інтерпретації складного змісту електронної переписки, успішного уникнення провокативних дій та швидкої адаптації до динамічно змінюваних обставин. На підставі аналізу матеріалів слідчої та оперативно-розшукової практики доведено необхідність високого рівня психологічної компетентності в контексті оперативно-розшукової та негласної слідчої діяльності та її вплив на допустимість отриманих доказів. Зроблено обґрунтований висновок щодо нагальної потреби в систематичній, глибокій та практично орієнтованій психологічній підготовці всіх категорій працівників слідчих та оперативних підрозділів з метою забезпечення не лише максимальної ефективності у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень, але й неухильного дотримання принципів законності та прав людини.

Ключові слова: психологічна підготовка, оперативно-розшукова діяльність, негласні слідчі (розшукові) дії, спостереження, електронні комунікації, контроль за вчиненням злочину, спеціальне завдання, провокація, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення.

The article comprehensively examines the importance of psychological knowledge and practical skills for the effective conduct of operational search activities and covert investigative (detective) actions in the context of a constantly changing crime situation, in particular, with due regard to the challenges of martial law. The author emphasises the critical need to integrate in-depth psychological training into the daily activities of law enforcement officers. The author examines in detail the psychological aspects of key operational and investigative measures and covert investigative (detective) actions, including observation of a person, place or thing (recognition of non-verbal communications, analysis of behavioural patterns, etc.), collection of information from electronic communication networks and electronic information systems (interpretation of digital behaviour, identification of hidden intentions, etc.), control over the commission of a crime (psychology of influence, prevention of provocations) and performance of a special task to disclose criminal activity. The author analyses the direct impact of high-quality psychological training on the ability of operatives to accurately recognise non-verbal signals, effectively interpret the complex content of electronic correspondence, successfully avoid provocative actions and quickly adapt to dynamically changing circumstances. Based on the analysis of investigative and operational-search practice materials, the author proves the need for a high level of psychological competence in the context of operational-search and covert investigative activities and its impact on the admissibility of evidence obtained. The author makes a reasonable conclusion that there is an urgent need for systematic, in-depth and practically oriented psychological training of all categories of employees of investigative and operational units with a view to ensuring not only maximum efficiency in the detection and investigation of criminal offences, but also strict adherence to the principles of legality and human rights.

Key words: psychological training, operational and investigative activities, covert investigative (detective) actions, surveillance, electronic communications, control over the commission of a crime, special task, provocation, criminal proceedings, criminal offence.

Стрімке зростання кількості, складності та латентності злочинності, вимагає від правоохоронних органів застосування не лише спеціальних технічних засобів, можливостей оперативно-розшукової діяльності, а й глибокого розуміння психології злочинної поведінки, мотивації правопорушників та особливостей їхньої комунікації. Проведення оперативно-розшукових заходів (далі ОРЗ) та негласних слідчих (розшукових) дій (НС(Р)Д), при виявленні, розкритті та розслідуванні окремої категорії кримінальних правопорушень, особливо тих, що вчинено в умовах неочевидності (по яких невідомо багато різних складових: від предмету злочинного посягання, способу та місця вчинення до особи злочинця) без урахування психологічних аспектів стає значно ускладненим.

Особливою гостроти питання набуває в умовах воєнного стану, в якому перебуває Україна. Зростання рівня соціальної напруги, поява нових видів кримінальних правопорушень, а також потенційна активізація диверсійно-розвідувальних груп вимагають від працівників оперативних та слідчих підрозділів не лише професійних навичок, але й високої психологічної стійкості, здатності до швидкої адаптації та розуміння психологічних особливостей поведінки в кризових ситуаціях. Недостатня психологічна підготовленість може призвести до помилок в оцінці ситуації, неефективних дій та навіть порушення законності.

Важливим аспектом актуальності є також необхідність неухильного дотримання прав і свобод людини під час проведення ОРЗ та НС(Р)Д. Психологічні знання допо-

магають працівникам оперативних та слідчих підрозділів усвідомлювати межі допустимого впливу, уникати провокацій, маніпуляцій та інших неетичних методів отримання інформації. Розуміння психології особистості, її реакцій на стрес та тиск є запорукою законності дій правоохоронних органів та запобігання випадкам незаконного втручання в приватне життя громадян.

Водночас, аналіз існуючої практики підготовки працівників оперативних та слідчих підрозділів свідчить про недостатню інтеграцію психологічних дисциплін у навчальні програми. Часто психологічна підготовка носить фрагментарний характер і не забезпечує формування необхідних практичних навичок. Це призводить до того, що працівники правоохоронних органів змушені покладатися на власний досвід та інтуїцію, що не завжди є достатнім в складних ситуаціях.

З огляду на вищезазначене, дослідження значення психологічних знань під час проведення ОРЗ та НС(Р)Д є вкрай актуальним для підвищення ефективності правоохоронної діяльності, забезпечення законності під час їх проведення та підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних успішно протидіяти сучасним загрозам. Результати такого дослідження можуть стати основою для розробки та впровадження комплексних програм психологічної підготовки, методичних рекомендацій та розробки навчально-методичних посібників для працівників різних підрозділів правоохоронних органів.

Таким чином, всебічний аналіз значення психологічних знань при проведенні ОРЗ та НС(Р)Д є не лише науково цікавим, але й має важливе практичне значення для зміцнення національної безпеки, забезпечення правопорядку та захисту прав і свобод громадян в умовах складної геополітичної ситуації та зростання кримінальних загроз.

Наявні наукові дослідження переважно підкреслюють критичну важливість використання психологічних знань під час оперативно-розшукової та негласної слідчої діяльності задля підвищення її ефективності та законності.

Окремі науковці (такі наприклад, як І.М. Охріменко [1], Б.І. Бараненко [2] та ін.) обґрунтовують необхідність психологічної підготовки оперативних працівників, хоча часто їхні праці охоплюють загальні аспекти психологічного забезпечення. Водночас, їх дослідження зосереджуються на психологічних характеристиках об'єктів оперативного інтересу, що є важливим, але не повністю розкриває потреби підготовки самих працівників оперативних та слідчих підрозділів.

Аналіз літератури виявляє певні прогалини, особливо у контексті сучасних викликів, таких як зростання кіберзлочинності та специфіка роботи в умовах воєнного стану. Бракує досліджень, які б детально розглядали застосування психології при проведенні окремих НС(Р)Д та ОРЗ, а також емпіричної оцінки ефективності різних програм психологічної підготовки.

Отже, попри усвідомлення значущості психологічного фактору в оперативно-розшуковій та негласній слідчій діяльності, існує нагальна потреба у більш глибоких, спеціалізованих та практично орієнтованих дослідженнях. Це включає вивчення особливостей застосування психологічних прийомів при проведенні конкретних оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій.

Так, під час спостереження за особою, місцем або річчю оперативник повинен вміти залишатися непомітним, водночас уважно фіксувати поведінку об'єкта. Це вимагає високого рівня концентрації, емоційної стійкості та здатності до швидкого аналізу ситуації. Психологічні знання допомагають розпізнавати невербальні сигнали, що можуть свідчити про підготовку до злочину або спробу уникнути спостереження.

Ефективність спостереження безпосередньо залежить від розвиненості когнітивних процесів оперативного працівника та слідчого. Зокрема, увага відіграє ключову роль

у здатності виявляти значущі деталі в поведінці об'єкта та навколишньому середовищі. Це включає не лише концентрацію на об'єкті протягом тривалого часу, але й розподіл уваги між об'єктом та іншими важливими елементами ситуації (наприклад, можливі загрози, шляхи відходу), а також переключення уваги при зміні обставин або появи нової інформації.

Пам'ять також є критично важливою. Оперативна пам'ять дозволяє утримувати та обробляти інформацію, отриману під час спостереження, в режимі реального часу. Довготривала пам'ять забезпечує збереження раніше отриманих знань про об'єкта, його зв'язки, *modus operandi*, що допомагає інтерпретувати поточну поведінку. Особливу увагу слід приділяти *увазі до деталей*, здатності запам'ятовувати дрібні, але потенційно важливі елементи (зовнішній вигляд, особливості мови, деталі оточення).

Не менш важливим є сприйняття. Гострота зору та слуху є очевидними вимогами, але також важлива здатність до цілісного сприйняття ситуації, вміння помічати невербальні сигнали (міміка, жести, поза), які можуть видавати справжні наміри об'єкта або його емоційний стан. Варто також враховувати можливість впливу когнітивних викривлень на сприйняття інформації оперативником. Наприклад, упередження підтвердження може призвести до того, що працівник буде схильний помічати лише ті деталі, які підтверджують його попередні припущення, ігноруючи суперечливу інформацію [детальніше, див. 3].

Насильницькій поведінці часто притаманні такі риси характеру, як імпульсивність, агресивність, недостатній самоконтроль та низький рівень емпатії. У процесі спостереження за такими особами оперативному працівнику необхідно звертати увагу на невербальні ознаки агресії, такі як напружена міміка, стиснуті кулаки, різкі рухи, а також на вербальні прояви – підвищений тон голосу, погрози – і на ситуаційні фактори, що можуть спровокувати агресивну реакцію. Здатність прогнозувати можливі епізоди агресії на основі аналізу поведінкових закономірностей є ключовою для забезпечення безпеки як самого співробітника, так і оточуючих.

Економічні злочини нерідко вчиняються особами з високим рівнем інтелекту, здатними до ретельного планування та маніпулювання. У цьому випадку під час спостереження основний акцент робиться на аналізі комунікативної поведінки, виявленні ознак обману, таких як мікроекспресії та невідповідність між словами та невербальними сигналами, а також на фіксації прихованих контактів та фінансових операцій. Розуміння психології прийняття рішень в умовах економічного ризику та схильності до виправдання протиправних дій є важливим для правильної інтерпретації поведінки об'єкта спостереження.

Що стосується кримінальних правопорушень/злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, то поведінка причетних осіб може значно варіюватися залежно від стадії залежності та виду вживаних речовин. Працівнику оперативного та слідчого підрозділу необхідно вміти розпізнавати ознаки наркотичного сп'яніння або абстинентного синдрому, розуміти специфічний сленг та кодові слова, а також фіксувати місця можливого збуту та придбання наркотиків. Психологічна проникливість у цьому контексті сприяє виявленню прихованих мотивів та зв'язків у злочинному середовищі.

Емоційна стабільність є критично важливою якістю для оперативного працівника, який здійснює спостереження. Тривале перебування в умовах невизначеності, необхідність зберігати об'єктивність та не піддаватися на провокації, контакт з криміногенними елементами – все це створює значне емоційне навантаження. Низька емоційна стійкість може призвести до помилок у сприйнятті та інтерпретації інформації, передчасного розкриття, неефективних дій та навіть загрози безпеці самого пра-

цівника. Психологічна підготовка оперативників повинна включати методи розвитку емоційної саморегуляції, навчання технік управління стресом (наприклад, ауто-тренінг, медитація, релаксаційні вправи) та формування психологічної стійкості до маніпулятивного впливу з боку об'єкта.

Поряд зі спостереженням, контроль за вчиненням злочину є ще одним важливим видом негласних слідчих (розшукових) дій (а дві форми, такі як контрольована поставка та контрольована та оперативна закупка – є і оперативно-розшуковими заходами), що передбачає активну взаємодію оперативного працівника з об'єктом з метою документування його протиправних намірів та дій [4]. Успіх цього заходу значною мірою залежить від психологічної майстерності співробітника у встановленні контакту, завоюванні довіри та здатності керувати поведінкою об'єкта таким чином, щоб не спровокувати його на вчинення злочину, який би він не вчинив за інших обставин [5].

На етапі встановлення контакту та завоювання довіри ключову роль відіграє психологія міжособистісного спілкування. Встановлення контакту через невербальні та вербальні сигнали сприяє формуванню позитивного емоційного зв'язку з об'єктом. Активне слухання, прояв емпатії та застосування технік переконання є важливими комунікативними інструментами в цьому процесі. Успішне виконання оперативної ролі вимагає від співробітника високого рівня соціального інтелекту та здатності до емпатії. Це вимагає глибокого розуміння психології мотивації – усвідомлення потреб, інтересів та прагнень об'єкта, які можуть лежати в основі його злочинної поведінки. Знання психології прийняття рішень допомагає прогнозувати, як об'єкт буде діяти в різних ситуаціях, та непомітно впливати на його вибір.

Оперативник може використовувати різні техніки переконання, залежно від особистісних характеристик об'єкта та ситуації. Це може бути апелювання до його цінностей, потреб, страхів або вигод. Важливою є здатність до емпатії – розуміння емоційного стану іншої людини та співпереживання їй. Прояв емпатії допомагає об'єкту відчувати себе зрозумілим і прийнятим, що підвищує рівень довіри. Успішне виконання оперативної ролі вимагає від працівника високого рівня соціального інтелекту – здатності розуміти емоції інших людей, керувати власними емоціями та ефективно взаємодіяти в соціальних ситуаціях.

У процесі управління поведінкою об'єкта оперативний працівник повинен вміло спрямовувати його дії для документування злочинних намірів, не вдаючись до провокацій. Провокацією вважається навмисне спонукування особи до вчинення злочину, який би вона за інших обставин не вчинила. Межа між законним оперативним експериментом та провокацією є дуже тонкою і вимагає ретельного планування та контролю. Психологічні знання про мотивацію, прийняття рішень та вплив соціального середовища є важливими при розробці та реалізації оперативних комбінацій.

Психологічні аспекти також відіграють значну роль у процесі документування. Важливо фіксувати емоційний стан об'єкта (його переживання, реакції на слова та дії оперативника), його мотиви прийняття рішень, рівень його усвідомлення протиправності своїх дій. Детальне протоколювання розмов, аудіо- та відеофіксація повинні відображати не лише зміст спілкування, але й невербальну комунікацію (міміку, жести, інтонації), оскільки вона може нести важливу додаткову інформацію про справжні наміри та емоційний стан об'єкта [детальніше, див.: 4]. Ці матеріали є важливими елементами доказової бази у кримінальному провадженні.

Також слід зазначити, що під час проведення досліджень вище ОРЗ та НС(Р)Д доцільно використовувати інформацію, отриману внаслідок зняття інформації з електронних інформаційних мереж та електронних інформаційних

систем. В процесі їх застосування працівники оперативних та слідчих підрозділів повинні розуміти психологію користувачів цифрових технологій, що включає вміння інтерпретувати електронну переписку, визначати мотиви та наміри осіб на основі їхньої онлайн-активності. Психологічна підготовка дозволяє ефективніше аналізувати отриману інформацію та виявляти потенційні загрози.

Під час виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності працівник оперативного та слідчого підрозділу повинні адаптуватися до нових умов, встановлювати довірливі стосунки з членами злочинного угруповання та водночас зберігати професійну дистанцію.

Психологічна підготовка дозволяє ефективно виконувати такі завдання, мінімізуючи ризики для оперативника та забезпечуючи достовірність отриманої інформації.

Слід також враховувати психологічні ризики, з якими стикається оперативний працівник, залучений до проведення ОРЗ та НС(Р)Д. Постійний стрес, необхідність підтримувати легенду, емоційна напруга під час взаємодії з потенційно небезпечними особами можуть призвести до емоційного вигорання. Існує ризик викриття, що може мати серйозні наслідки як для самого працівника, так і для операції в цілому. Можливий і психологічний вплив з боку об'єкта – спроби маніпуляції, залякування, емоційного тиску. Тому підготовка до таких заходів повинна включати елементи психологічної саморегуляції, навчання управління стресом та формування стійкості до маніпуляцій. Важливим є також забезпечення психологічної підтримки оперативних працівників після завершення таких складних операцій.

Крім зазначеного, варто звернути увагу на використання сучасних методів психофізіологічної діагностики окремих категорій осіб при проведенні ОРЗ та НС(Р)Д. Цей метод передбачає вивчення психофізіологічних реакцій людини на зовнішні стимули з метою виявлення прихованої інформації, емоційної напруги, брехні або психологічної нестабільності, що може свідчити про причетність особи до злочинної діяльності чи наявність у неї релевантних відомостей.

Основа психофізіологічної діагностики становить реєстрація змін у фізіологічних показниках організму – таких як частота серцевих скорочень, дихання, шкірно-гальванічна реакція, електроенцефалограма, зміни м'язового тону, активність мозкових центрів тощо. Ці зміни, як правило, не контролюються свідомо, тому є об'єктивними маркерами емоційного стану особи у відповідь на певні подразники, запитання або ситуації.

У межах оперативно-розшукової діяльності психофізіологічна діагностика використовується як допоміжний засіб оцінки достовірності інформації, отриманої від осіб, які мають оперативний інтерес: підозрюваних, свідків, конфіденційних джерел, учасників злочинних груп. Зокрема, за допомогою поліграфа (детектора брехні) можна отримати первинну інформацію щодо ймовірного знання особою деталей злочину, її ролі в подіях або зв'язків з іншими фігурантами справи. Ці дані самі по собі не є доказами у кримінальному провадженні, однак можуть виступати орієнтирами для подальших оперативних чи слідчих дій, спрямованих на здобуття допустимих доказів.

У рамках негласних слідчих дій можливе приховане спостереження за психофізіологічними реакціями об'єкта – наприклад, під час відеоспостереження, з використанням мікродатчиків або біометричних систем, які фіксують реакції на контакти з іншими особами, переміщення у просторі, зміну поведінки у відповідь на загрози або психологічний тиск. Такі реакції можуть бути проаналізовані з урахуванням контексту і специфіки ситуації, а в поєднанні з іншими даними – дати уявлення про внутрішній стан особи та її інтенції.

Психофізіологічна діагностика також має цінність у виявленні осіб із підвищеним рівнем агресії, емоцій-

ною нестійкістю або психопатологічними проявами. Це дає змогу оперативним підрозділам правильно оцінювати потенційні ризики при контактах з підозрюваними, планувати тактику допиту, вербування чи оперативної комбінації з урахуванням індивідуальних особливостей об'єкта. У разі необхідності результати психофізіологічного аналізу можуть бути підставою для проведення психіатричної або психологічної експертизи.

Водночас застосування психофізіологічних методів у сфері оперативно-розшукової діяльності вимагає високого рівня правової культури та дотримання законодавчих норм. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Кримінальний процесуальний кодекс України передбачають чіткий перелік заходів, які можуть бути застосовані в рамках ОРД та НС(Р)Д, і встановлюють, що втручання у фізіологічні параметри організму особи без її згоди або без належного судового дозволу є неприпустимим. Тому психофізіологічна діагностика повинна застосовуватися лише тоді, коли її проведення не порушує права людини на особисту недоторканність, гідність та недоторканність приватного життя, і лише спеціально підготовленими фахівцями з дотриманням етичних стандартів.

Окрему увагу слід приділяти якості технічного обладнання та програмного забезпечення, які використовуються для діагностики. Неточні або непрофесійно оброблені результати можуть призвести до хибних висновків, що, своєю чергою, негативно вплине на хід розслідування. Тому необхідно дотримуватись стандартизованих методик, забезпечити належну калібровку обладнання, а також гарантувати належний рівень експертного аналізу даних.

Таким чином, психофізіологічна діагностика в умовах оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих дій є важливим інструментом не лише для отримання оперативно значущої інформації, а й для формування цілісного уявлення про психологічний та фізіологічний стан осіб, що можуть бути причетними до злочинної діяльності. За умови її належного та правомірного використання вона може суттєво підвищити ефективність боротьби зі злочин-

ністю та забезпечити збалансоване поєднання оперативної доцільності та поваги до прав і свобод людини.

Також з метою підвищення ефективності використання психології під час проведення ОРЗ та НС(Р)Д можливо запропонувати наступні систематизовані напрями:

- Психологічна оцінка оперативних ризиків із залученням психологів до процесу оцінки потенційних психологічних ризиків для учасників оперативних заходів (як оперативних працівників, так і об'єктів розробки) з метою розробки превентивних заходів та стратегій мінімізації негативних наслідків.

- Організація групових супервізій та дебрифінгів із впровадженням практики регулярних супервізійних зустрічей для обговорення складних оперативних ситуацій, аналізу психологічних аспектів взаємодії та обміну досвідом. Обов'язкове проведення дебрифінгів після завершення особливо емоційно навантажених або ризикованих заходів для сприяння психологічній адаптації працівників слідчих та оперативних підрозділів.

- Розробка та затвердження науково обґрунтованих методичних рекомендацій щодо застосування психологічних принципів та технік на різних етапах ОРЗ та НСРД (наприклад, встановлення психологічного контакту, ведення бесіди, отримання інформації, протидія маніпуляціям).

- Розробка та впровадження чітких етичних стандартів, що регламентують використання психологічних методів в ОРД та НСРД, з метою запобігання неетичним практикам, маніпуляціям та порушенням прав і свобод людини.

- Сприяння обміну досвідом з іноземними правоохоронними органами щодо ефективних практик використання психологічних знань в ОРД та НСРД.

Реалізація запропонованих заходів сприятиме системному підвищенню ефективності використання психології під час проведення ОРЗ та НС(Р)Д, що, в свою чергу, позитивно позначиться на якості протидії проявам злочинної діяльності, забезпеченні законності та дотриманні прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Охріменко І.М. Психологія оперативно-розшукової та слідчої діяльності. *Юридична психологія та педагогія*. 2009. № 2. С. 67-77.
2. Конфлікти в оперативно-розшуковій діяльності кримінальної поліції України. Навчально-практичний посібник / [Д. О. Александров, Б. І. Бараненко, О. І. Богучарова та ін.] за ред. В. М. Комарницького, В. О. Криволапчука, Б. І. Бараненка. МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк, РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2018. с. 661.
3. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія. Академічний курс : підруч., Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004.
4. Чаллинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій: монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. 560с. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/mono.pdf>
5. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): монограф. Харків : Харків юридичний, 2007. 432 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/SHEPITKO_2007.pdf